

महाराष्ट्रातील नदीप्रणाली :

१) नद्यांच्या मात्रानुसार विभाग :

- १) वायव्य आग्नेय दिशेने वाहणाऱ्या - पंजाबतील
- २) उत्तर दक्षिण दिशेने वाहणाऱ्या - विदर्भातील
- ३) स्वानदेशात पूर्वपश्चिम दिशेने वाहणाऱ्या
- ४) कोकणातील पूर्वपश्चिम दिशेने वाहणाऱ्या.

२) नद्यांच्या जलविभाजकांनुसार विभाग :

- सातपुडा —————> प्रमुख जलविभाजक
- सातपुडा - अजिंठा, हरिंदे, वाठाघाट, शंभू मतादेव -> मुख्य जलविभाजक
- सातपुडाचा किचर कोठ्यावर —————>
- १) पूर्ववाहिनी नद्या -> उगम सातपुडा, पंजाबपर्यंत वाहत जाऊन कंठाळच्या उपसागरात मिळतात.
  - २) पश्चिमवाहिनी नद्या -> उगम सातपुडा, कोकणात उरवी सातपुडा मिळतात.
  - ३) सातपुडा मध्ये उगम पावणाऱ्या पश्चिम वाहिनी नद्या, तापी, पूर्णा तसेच नर्मदा नदी राज्यात स्पर्श करून वाहते

३) गोदावरी :

- => दक्षिण भारतातील तसेच महाराष्ट्रातील वाहते गोदावरी नदी.
- => दक्षिण गंगा असे म्हणतात - भारतातील लांबीने दुसऱ्या क्रमांकाची नदी.

उगम => सातपुडा - ब्रह्मगिरी डोंगर -> जयकेश्वर - (नाशिक)

लांबी => भारताने - 1465 किमी - क्षेत्र - 313389 चौ. किमी.

महाराष्ट्राने - 668 किमी - क्षेत्र - 153779 -

राजकीय क्षेत्र =>

- १) नाशिक - दक्षिण प्रांत
- २) नगर - उत्तर प्रांत
- ३) महाराष्ट्रातील तटीय जिल्हे

४) पूर्व प्रांत, - यवतमाळ, यवती, नागपूर, भंडारा, गोदावरी, चंद्रपूर व अच्युतपूर

गोदावरी खोऱ्याने व्यापले आहे

संपूर्ण गोदावरी खोऱ्याने महाराष्ट्राचे 49% व्यापले आहे.

गोदावरी => नाशिक, अ. नगर, औरंगाबाद, जाळगा, वीड, परभणी व नांदेड अशा ७ जिल्ह्यातून वाहते - घामवाड जवळ तेळगणत प्रवेश.

गोदावरी नदीच्या खोऱ्याचे विभाग

- १) गोदावरीचे खोरे => उगमस्थानापासून नाशिकपर्यंत पात्र प्रसृत, प्रवाह रकडकाळ प्रदेशातून उजव्या तिरावरून => दक्षिणेकडून दाहणा, प्रवरा, मुळा, बीर, विदर्भा, विडोरा, कुंडलिका
- डाव्या तिरावरून => उत्तरेकडून काव्या, शिवणा, खाम

- ① दारणा → उगम कळसुवाई शिखर.
→ नाशिकच्या दक्षिणेला 24 किमी आंतराने गोदावरीला मिळते - उजव्या
- ② कादवा → पुढे 17 किमी - डावीकडून जाणून येथे मिळते.
- ③ प्रवरा → लक्ष्मण डोंगरावर - उगम. - प्रवरा-मुळा यांचा संगम - नेवादे येथे गोदावरीला मिळते.
(कुर्तंग व रतनगड च्या मध्ये) (प्रवरासंगम)

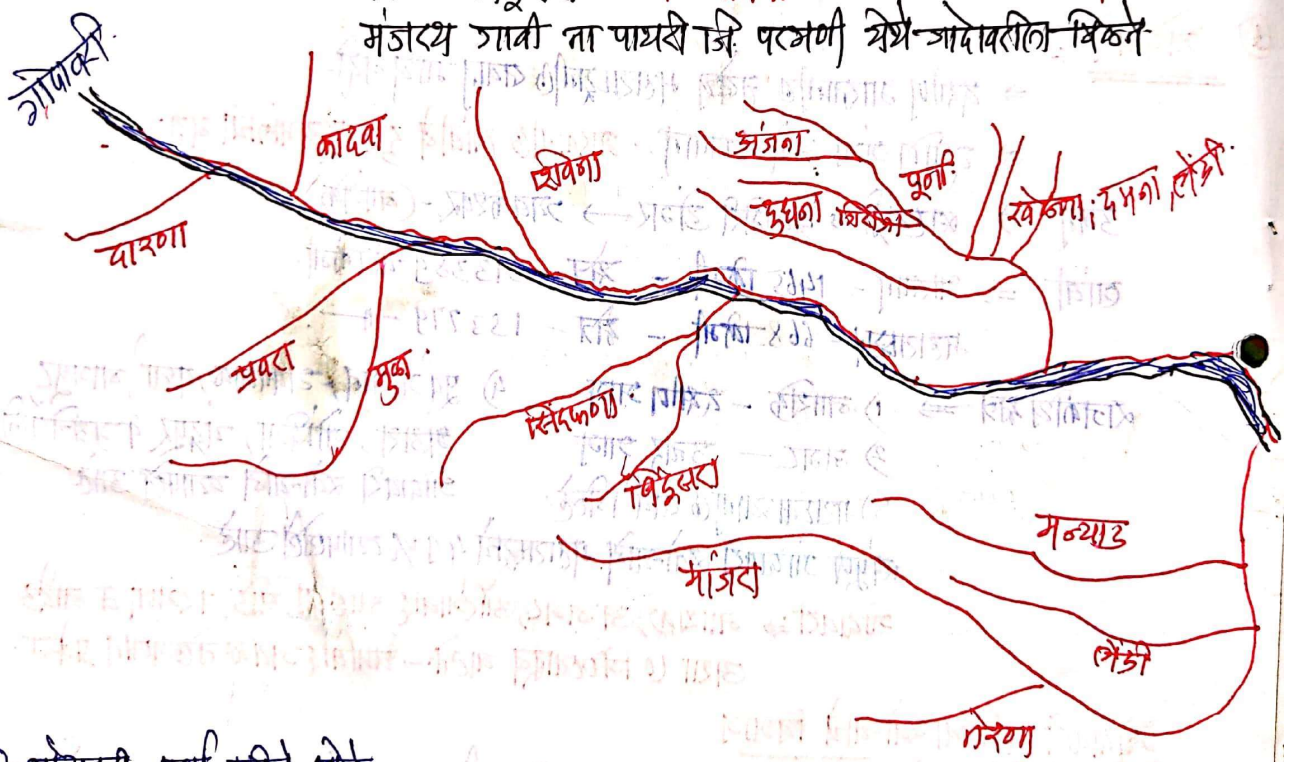
(गोदावरीच्या प्रमुख नद्यांमध्ये कल्याणतील उगम पावणारी)
(तसेच उगम व संगम दोन्ही झ-नगर जिल्ह्यात.)
मंजरा उगम → रंधा घवघवा, झम्वेला घवघवा
विस्सम उगम, आर्यट लेक.

प्रवरेला नगर मध्ये अमृतवालिनी म्हणतात.

④ शिवना नदी - उगम - सातमाळ डोंगरात - उगम - दक्षिणेकडे वाहत जाणून डाव्या हाताने गोदावरीस मिळते. (उगम - कुळड तातुका - पूर्णपणे ऑरंगाबाद मध्ये)

⑤ विदेफणा - उगम - बालाघाट डोंगर - वीड जिल्हा - पूर्णपणे पूर्वेस गोदावरीस मिळते.
(चिंचोली टेकडी - पाथोदा तातुका)

माजलंगाव व घरास
उपनदी - विडूसरा - वीड घाट - काथिरा गावाजवळ उगम
मंजराय गावी ना पाथरी जि परमणी येथे गोदावरीला मिळते

② गोदावरी - पूर्णा नदीचे खोरे

द. पुर्णा - अजिंक्यच्या डोंगरात उगम :- ऑरंगाबाद जिल्ह्यात (गोताळा क्षेत्रावरून)
परमणी जिल्ह्यात पुर्णा शहराच्या दक्षिणेला गोदावरीस मिळते - लांबी 373 Km.
(ऑरंगाबाद, जाठना, वृळदाणा, शिवीले, परमणी)
सर्वप्रथम उजव्या तिरावरून झंजना, पुढे शिवीला, नंतर डाव्या तिरावरून खेळगा

या नक्षेत्रात मराठक्यानील दुसऱ्या रुमाकाचा वाघाश - येलद्री डॅम.
विद्येथर डॅम.

त्यानंतर उजव्या तीरावरून दुसऱ्या - खर्त मोठी उपनदी.

मांजरा नदीचे खोरे

उगम -> गोंयात्री गाव - जि. बीड

पाटोदा पठारच्या दक्षिणेकडे वाहते.

उस्मानाबादच्या उत्तर विभागातून लातूर मध्ये प्रवेश - पुढे जिल्ह्यातून

वाहत जाऊन कर्जतकान (विष्ट) प्रवेश करून लातूरच्या सरदक्षिणेकडे वाहते.

मुठे मराठ्यांच्या विभागात कोडलवाडी जवळ उजवीकडून जोदावीस मिळते.

उपनद्या - तेरणा -> ऑस्ता लातूरच्या दक्षिणेला - उजवीकडून.

मन्दाळ, लेडी - इ. उजवीकडून
चावरजा - उजवीकडून

पुणे विद्यार्नील नद्या :

① पेंबगंगा नदीचे खोरे :

उगम - अजिंठ्या टेकड्यात आग्नेय उतारावर.

कुलदग, यवतमाळ, पठारवरून पुढेकडे वाहत जाऊन यवतमाळच्या सरदक्षिणे वल्हारपूर

येथे वधा नदीला मिळते. - चंद्रपूर जिल्ह्यात वाहते या गावी.

वाशिम व यवतमाळची दक्षिणेला.

उपनद्या - उजव्या किनाऱ्याने कयापूर तर डाव्या किनाऱ्याने अडंग, आरणा, पाधाडी, खुबी.

महाराष्ट्र व तेलंगणाच्या विभागात वाहते.

② वधा नदीचे खोरे -

उगम - म. प्रदेश - बेंतुल जिल्ह्यात सातपुडाच्या दक्षिणे उतारावर - मुळान्दी उगम - खेळाणी जवळ

तापच्या खोऱ्यानील पूर्णा नदीपासून तकरादू जळविजाजकावे वधाची

समाधान उतारदक्षिणे 855 मि.मी.

म. प्रदेशात - 32 किमी.

महाराष्ट्र - 528 किमी.

उजव्या किनाऱ्याने वेमला, जिरगुडी व विदर्भ

डाव्या - कास, वेद, बंद, इ. इ.

वैजगीजोल मिळते -> चाशोशी ता. गडचिरोलीच्या दक्षिणेला.

③ वैजगीजोल नदीचे खोरे :

उगम : म. प्रदेशात, महाराष्ट्र टेकड्यात मॅकल पर्वतरांग - शिर्डी जिल्ह्यात - आकल येथे

कळान, पेंच, गोंदिया जिल्ह्यातून वाहत येणारी वाघ या उपनद्या.

चंद्रपूर - वधा व वैजगीजोल खोरे - प्राणलता नाव

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्याची उत्तर दक्षिणे सरदक्षिणे.

④ गोदावरी नदीचे खोरे →

गोदावरीची सर्वात मोठी उपनदी - 34% क्षेत्र.
 महाराष्ट्र - गडचिरोली व तेलंगणा - आदिलाबाद - जिल्ह्यांची सरحد.
 भारतातील सातव्या क्रमांकाचे खोरे.
 गडचिरोली जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर काळेश्वरम येथे गोदावरीला जावून मि
 नदीवर उघ्याप कोठाराती डॅम मारी.

⑤ इंद्रायणी नदीचे खोरे

उगम - ~~महाराष्ट्र~~ - देउकारण्य प्रांत - कल्याणची जिल्हा - ओडिसा.
 दुरुवानीत पश्चिमेकडे वारते.
 पत्तण (छत्तीसगड) मध्ये प्रवेश.
 छत्तीसगड - महाराष्ट्र सीमा - 129 किमी.
 पुढे मरा + छत्ती + तेलंगणा सीमेवर गोदावरीस मेळून मिळते.

मीमा नदीचे खोरे

⇒ गोदावरीच्या खालोखाल महाराष्ट्रात कृष्णा नदीचे खोरे
 ⇒ मीमा ही कृष्णेची महत्त्वाची उपनदी - 75% मीमा क्षेत्र महाराष्ट्रात - कर्नाटक/तेलंगणा.
 उगम → श्रीमार्थकट - बरेड - पुणे (खेडाप्री)
 उजव्या बाजूने - ग्रामा, इंद्रायणी (संगम - तुळापूर), मुख्य मुठा (संगम - राजगगाव)
 निश. (निरावरसिंगपूर - पुणे).
 डाव्या बाजूने - चेळनदी (संगम - विठ्ठलवाडी - पुणे), कामिना (पाशेडी - पुणे)
 घोडनदी (बाबवीज - दोंड जि पुणे)
 सीमा - अखंडमगर - उगम → कर्नाटक सीमेवर श्रीमैला मिळते.
 (गोदावरी व वेदी या उगमा)

राजकीय क्षेत्र

→ पुणे व खोलापूर संपूर्ण क्षेत्र.
 खानावा - खंडाळा, फळगण व दखिनी तालुके किमांलांबी 861 Km
 मगर - श्रीगोंदा, कुर्त, जामतपेठ - " - MH - 451 Km
 बीड - आष्टी
 उस्मानाबाद - परांग, अम, तुळजापूर, व उमरगा.

- उपनद्या
- ① चेळनदी → खेडाप्री - धाकले - 64 Km
  - ② घोडनदी → श्रीमैच्या उगमाच्या 15 Km - कुर्त व मीमा उपनद्या - चिंचणी डॅम.
  - ③ इंद्रायणी → उगम कुर्त व शेडे -
  - ④ मुळा-मुठा → कोरगावच्या दक्षिणेस - मुळा - मुळशी डॅम जवळ
  - ⑤ जीता → मोर तालुक्यात उगम - पुणे येथे मुळा व मुठा संगम.
 पुणे व खानावा जिल्ह्यांनी सरहद्द.
- कर्नाटकात रायचूर जवळ कुरुगुड्डी येथे कृष्णा व मीमा नद्यांचा संगम

⇒ मंत्रालय ७ श्रीमंशकुर - ज्योतिषी -
 ७ विदधरक - अष्टविमशकुर } त्रिधशेत्रे नदी क्रिडाया
 ७ विदधरक - पंढरपुर

श्रीमंशकुर - ज्योतिषी - २२ वंशकुर - उदय

पारिजात उदय → चाल कमान - रवेड
 सतनि भोग → उजनी - टेमूनी - सोलापुर

७ उजनी - 118 TMC (मीमा)	७ आमा आखरवेड - 7.67 (आमा)
७ आखर - 25.50 (वेकपती)	७ चाल कमान - 7.58 (मीमा)
७ गुळशी - 18.47 (मुळ)	७ घोड - विमणी - 5.47 (घोड)
७ परलमाव - 12.82 (मावे)	७ पिपळगाव जोजा - 3.89 (आरळ)
७ डिगे - 12.49 (घोड)	७ टेमघर - 3.71 (मुळ)
७ निव - देवघर - 11.73 (मिटा)	७ आंघ्रा - 2.92 (इंद्रायणी)
७ पवशेत - 10.65 (आम्बी)	७ वेडगाव - 2.88 (कुळी)
७ माणिकप्रेर - 10.17 (कुळी)	७ वेडकवासण - 1.98 (मुळा)
७ वीर - 9.41 (मिटा)	७ वडज - 1.17 (मीमा)
७ पवगा - 8.51 (पवना)	७ कलंगोडी - 1.51 (आरळ)

७ विद्यापुर - 9.96 (हेगा)	७ पुष्पावनी - (कुळी)
७ गुंजवणी - 6.9 (गुंजवणी)	७ सिंदेवाडी - (वेड)
७ वासरे - 5.9 (कटा)	
७ काखारसाई - 5.7 (पवना)	
७ वळवण - (इंद्रायणी)	
७ सिंदेवाडी - (कुळी)	

कृष्णा नदी

एकूण लांबी - 1400 KM
 मंत्रालयानीत - 282 KM - 28700 चौ. किमी.
 राजकीय क्षेत्र - सातारा (रवडाक, फसण व माण तालुके काकूष)
 उजव्या किनाऱ्या - वेण्णा, कोयणा, वाशणा, पंचगंगा, दुधगंगा, वेदगंगा ३
 डाव्या किनाऱ्या - येरळा

- ① माटुली (खानख) - कृष्णा व वेण्णा
- ② फराड (प्रीतिसंगम) - कृष्णा व कोयंबे
- ③ कुसुंदवाड (गुलिखाडी) - कृष्णा व पंचगंगा

तापी नदी
उगम

महत्त्वपूर्ण उपनद्या

- ① कोयंबा - उगम म.प्र., कोंकण धरण - विजयनगरीसह पानी पोफळी व ठिकाणी.
- ② पंचगंगा - कुशी, कासारी, तुळशी, भोजावती या चार उपनद्या व पचवी तारवती गुण नदी मानली जाते.
- ③ वारणा - उगम महाराष्ट्र पर्वत - सांगली जिल्ह्यात हरीपूर येथे कृष्णेस मिळते.
- ④ दुधगंगा/वेदगंगा - कोल्हापूर च्या पश्चिमेस उगम - कुमठिकाने उगम

तापी नदीचे खोरे

⇒ पश्चिमवाहिनी:

उगम - म.प्र. मुळतः डोंगर - सातपुडा पर्वत रांग.
 प्रवाह - म.प्र. → महाराष्ट्र → गुजरात → अरबी समुद्र.
 एकूण लांबी - 724 Km.
 महाराष्ट्रातील लांबी - 208 Km - क्षेत्र 31660 Km² - सर्वात लांब पश्चिमवाहिनी नदी.

उपनद्या

- ⇒ ① विदर्भाच्या पश्चिम आगातून वाहत येणारी पूर्णा ही मुख्य उपनदी - अज्य
- ② अज्य जिनाच्याने पेढी, काटेपूर्णा, मोरेणा, मण व नळकंगला - व पुढे वाधूर, गिरणा, बोरी, पांझरा, वुसई.
- ③ अज्य जिनाच्याने चंद्रप्रागा, गुलेश्वरी, शंभानूर, नंदवान.

अभयक्षेत्र

⇒ प.विदर्भ - अभयक्षेत्र (अकोला, वाशिम), मुळतः गागा जळगाव, घुळे, नडरवार.

प्रवाहमात्र

⇒ तापी नदीचे क्षेत्र स्वच्छदेरीच्या आगात - खोळ घळई मधून वाहते. अभयक्षेत्राची वायव्य तराई - दक्षिणेस - मेळघाट व गाविसडाचे डोंगर उतारेस - कापीशीतचे डोंगर मंडूरवार जिल्ह्यात प्रकाशे राह्यजवळ गुजरात मध्ये प्रवेश.

⇒ तापी-पूर्णा खोऱ्याची लांबी - 250 Km.
 पायथ्याशी शिलापद जिवा पिउमाँट तयार आहे आलेग.
 ओवडघोवड वज्ज विहडची विमिती.

तापी नदीची मुख्य उपनदी → पूर्णा - (पयोष्णी)

उगम → गविलिगुड डोंगराच्या दक्षीण उतारावर
अमरावतीत आठ्यावरून पश्चिमेकडे वळते

अकोला, मुळेशाहा, जळगाव जिल्ह्यात चांगदेव जवळ पूर्णा व तापीच्या संगम
ठोक्या कागडे कोटेपूर्णा, मोरवा व मण.

तापी व पूर्णेच्या संयुक्त प्रकार →

जळगाव, मुळ व नंदूरवार.

ठोक्या किनाऱ्याचे त्रिशण ही प्रमुख उपनदी.

नर्मदा नदीचे खोरे : - रेवा नावाने ओळखली जाते.

उगम → अमरावती डोंगर - अन्बूपुर जिल्हा - नर्मदा कुंड

लांबी → भारतातील 1312 किमी.

महाराष्ट्रातील → 74 किमी - (54 किमी)

घळई / शकदरीतून वारते - विंध व सांगपुडाच्या.

सर्वतऱ्हांब - पश्चिमवारीची नदी

सांगपुडा रांगेतील अक्राणी टेकड्यातून तापी फारूब झलम.

नंदूरवार जिल्ह्याची खरदद.

कोकणातील नद्या

कोकणचे → लांबीने आखूड, वेगाने कापान, अरबी सागुडास मिळतात - पश्चिमवारीची.
नद्यांची लांबी - 49 ते 155 किमी.

उत्तर कोकण

दामनगंगा, वशेळी,
खुयी, वेंजराणा, ताणसा,
आनसाई, काकू
उल्हास

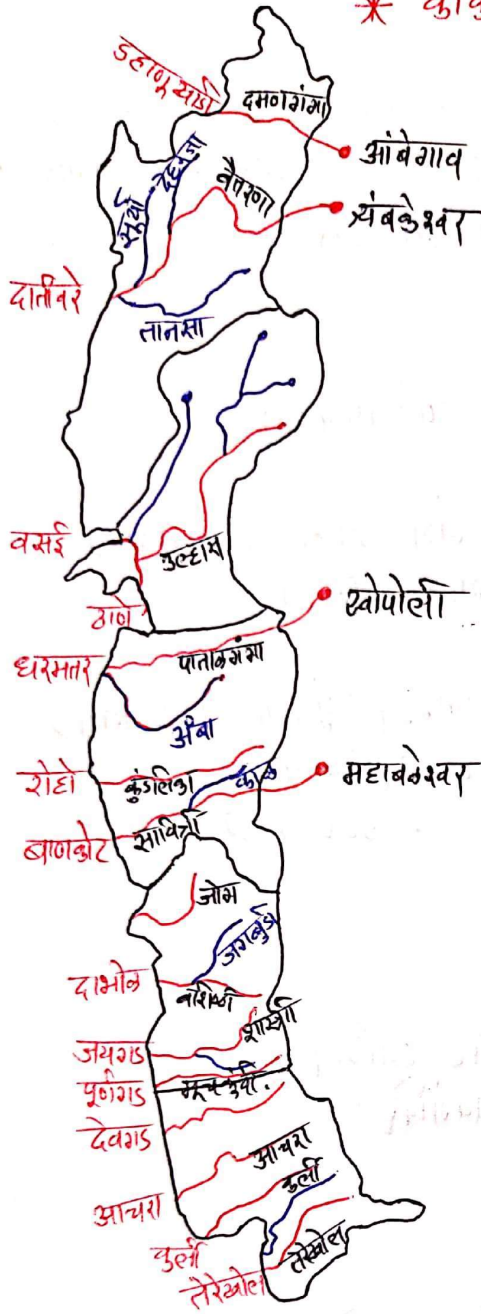
मध्य कोकण

पानाळगंगा, आंबा,
शेडळिका, काकू,
गांधार, गोमावती,
घोड, सावित्री, आरजा,
जोग, वशिष्ठी, शास्त्री.

दक्षीण कोकण

नाजळी, गुचकुंदी, काजळी,
शुक्र देवगड, आचरा,
गड, कली, तरेखोड,
कळणा तिलारी.

* कोउणातील नद्या *

नदी	लांबी
वैतरणा	154 km
उल्हास	145 km
दमणगंगा	131 - -
तेरेखोल	98 - -
मुचकुंधी	80 - -
अंबा	74 - -
वाशिष्ठी	68 - -
कुंडलिडा	65 - -
शास्ती	64 - -
आचरा	48 - -
पाताळगंगा	45 - -

① दमणगंगा :- 131 km लांबी.
 ⇒ दावण नदी असेही म्हणतात.
 ⇒ उगम : आंबेगाव ता. दिंडोरी, नाशिक
 ⇒ 144 व 175 तसेच दमण-दीव मधून वाहते.

② वैतरणा 154 km लांबी
 ⇒ उगम :- खंबळे श्वर डोंगरात
 ⇒ डाव्या बाजूने तानसा नदी तर उजव्या बाजूने स्वयी, देहरजा, पिंजल
 ⇒ यावर 3 प्रमुख धरणे
 i) मोडक सागर ii) नाना शंकरशेट iii) वैतरणा

③ उल्हास :- 145 km / 124 km लांबी

⇒ उगम - प. घाट

⇒ क्षेत्रफळ - 4637 km²

⇒ बदलापूर, नवी मुंबई, वुल्याण - जोबिंवली पाणीपुरवठा

⇒ नदी दोन दिशांना वाहत जाते. उत्तरेकडील वितरिडेवर वसईची खाडी तर दक्षिणेकडील सवादावर ठाणे खाडी.

④ भातसा :-

⇒ यावर भातसा धरण

⇒ मुंबई व ठाणे शहराला पाणीपुरवठा

④ पाताळगंगा :- 45 km लांबी

⇒ माथेरानजवळ ओपोली येथे उगम (खंडाडा)

⇒ धरमतर खाडीत सागराला मिळते.

⑤ कुंडलिका :- 65 km लांबी

⇒ उगम - भिरा (मुंबईपासून पूर्वेला 150 km)

⇒ रीतिदासिकु ताम्हिणी घाट प्रवेशाने.

⇒ भिरा जलविद्युत केंद्र - 300 MW

⇒ देवकुंड धबधबा

⑥ सावित्री :- 38 km लांबी

⇒ उगम : महाबळेश्वर

⇒ हरिहरेश्वरजवळ बाणकोट खाडीत

⇒ किनाऱ्यावर अनेक शिवमंदिरे

⑦ वाशिष्ठी

⇒ उगम - प. घाट

⇒ कुंबळेवाडी बंधार

⇒ चिपळूण शहर याच नदीच्या तीरावर

⇒ जगबुडी ही उपनदी

उगम - बर्डवली खेडजवळ